

М. М. Іевлев

ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ХОЗЯЙСТВЕННУЮ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ В ЭПОХУ ГРЕЧЕСКОЙ
КОЛОНИЗАЦИИ (VII-V вв. до н. э.)

Статья посвящена вопросу влияния географической среды на хозяйственную деятельность населения в начальный период греческой колонизации Северного Причерноморья и, в частности, района Нижнего Побужья и Поднепровья. Показывается ее влияние на размещение поселений, их величину, делается попытка их классификации.

М. М. Ievlev

NATURAL CONDITIONS AND THEIR EFFECT ON ECONOMIC ACTIVITIES OF
POPULATION OF THE LOW BUG TERRITORY IN THE EPOCH OF GREEK
COLONIZATION (THE 7TH-5TH CENT.B.C.)

A problem concerning the effect of the geographic environment on economic activities of population at the initial period of Greek colonization of the North Black Sea territories and, in particular, the region of the Bug and Dnieper areas is analyzed. It is shown how the geographic environment influenced arrangement of settlements, their size; an attempt is made to classify the settlements.

Одержано 12.01.1991

ДО ІСТОРІЇ ОЛЬВІЇ IV—I ст. до н.е.

А. С. Русяєва, В. В. Крапівіна

*В статті розглядається нововідкритий оборонний комплекс Ольвії та монументальні по-
стаменти для статуй з написами.*

В результаті археологічних досліджень на центральному узвишші Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-19* в 1977—1981 рр. були розкриті залишки оборонних споруд: невелика частина від башти, рів, величезний розвал оборонної стіни, в якому знаходилось багато різноманітних архітектурних деталей, а також декілька постаментів під монументальні статуї. На чотирьох з них майже повністю збереглись присвяти різним ольвійським богам.

Оборонний комплекс було споруджено вздовж давнього, досить крутого схилу Заячої балки, який стояв приблизно за 5—7 м на захід від сучасного його розміщення. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в давнину Заяча балка була ширша. Її схил був покритий товстим шаром (більше 2 м) міського смітцевого звалища Y—II ст. до н. е., в яке було впущено глинисте трамбування під стіни башти і безпосереднього в західному напрямку вирито паралельно їй рів, в якому знаходився потужний розвал каміння. В районі башти з заходу до рову прилягав невеликий вал (рис. 2**).

* Роботи велись під керівництвом В. В. Крапівіної.

** Фотографії до статті виконував М. Ш. Петковський; графіка — Т. А. Зінов'єва, Л. І. Горюх.

© А. С. РУСЯЄВА, В. В. КРАПІВІНА

Рис. 1. Південно-східна частина розвалу оборонної стіни та трамбування під башту (ділянка Р-19)

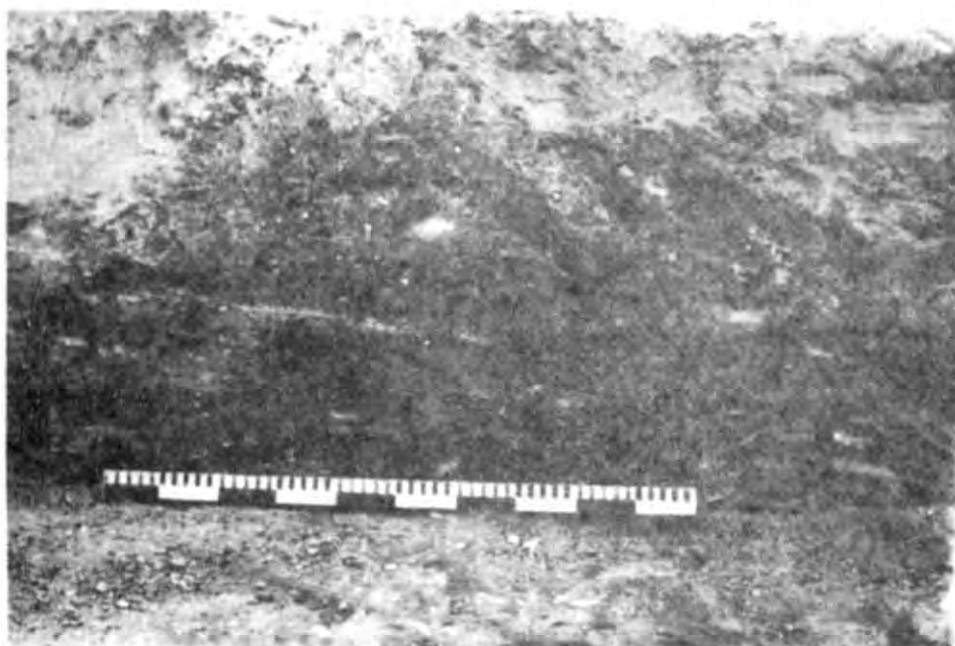

Рис. 2. Розріз валу (ділянка Р-19)

Від башти залишилось частково відкрите жовтоглиняне трамбування та виявлені на ньому залишки кам'яних кладок (рис. 1). Трамбування знаходилось на глибині 2,35 м від рівня сучасної денної поверхні, орієнтоване по осі північний захід—південний схід з відхиленням до півночі. Форма в плані прямокутника, розміри розкритої частини: $6,65 \times 1,25 + 1,30$ м, виявлена товщина — 0,95 м (поринає глибше), північно-західна частина трамбування на 0,20 м вища за південно-східну. Збереглися залишки південно-східної та пів-

денно-західної стін башти. Кладка південно-східної стіни рядова, постелиста, двошарова, дволицьова, з полігональних грубо рваних по шару плит вапняку. Розміри розкритої частини: довжина — 1,80 м, товщина — до 1,00 м, висота — до 0,20 м. Над кладкою по східному борту розкопа розкрита вибірка шириною 1,20 м, висотою 1,00. Південно-західна стіна башти також збереглася частково, були виявлені два великі вапнякові камені, розташовані в створі один з одним на відстані 3,25 м, з північно-західного та південно-східного кінців трамбування. За розмірами каменів та трамбування відновлюються і розміри кладки: довжина — 6,00÷6,65 м, товщина — до 1,20, висота — до 0,40 м. Судячи з розмірів північно-західної частини трамбування, товщина стін башти тут, мабуть, становила 1,05 м, довжина виявленої частини — 1,40 м. Отже, розміри розкритої фундаментної частини башти: довжина — до 6,65 м, ширина — 1,40÷1,75 м, висота — до 0,40, товщина стін — 1,00÷1,20 м.

Матеріали із шару над трамбуванням складаються, в основному, з уламків амфор IV—II ст. до н. е. (гераклейських, усть-лабінських, фасоських, родоських, з розширеною базою). Є окремі уламки амфор I—III ст. н. е. (із складнопрофільованими ручками, світлоглиняних вузькогорлих із жолобчастими ручками), а також червонолакового посуду. Матеріал із шару навкруги трамбування також в основному датується IV—II ст. до н. е. (уламки гераклейських, фасоських амфор, амфор з розширеною базою, ковпачковим дном, фрагменти чорнолакової кераміки). Більш ранні матеріали нечисленні, представлені уламками родосько-іонійської розписної, чорнофігурної, червонофігурної кераміки, лесбоських, хіоських пухлогорлих амфор. Безпосередньо біля південно-східного кінця трамбування, на глибині 0,95 м, виявлена нижня частина амфори типу Солоха-II. Певно, наявність матеріалів I—III ст. н. е. слід пов'язувати з нівелюванням схилу Заячої балки під тераси в II—III ст. н. е.¹, численні матеріали IV—початку III ст. до н. е. та незначні VI—V ст. до н. е. відносяться, швидше за все, до шарів міського сміттевого звалища, а відносно нечисленні матеріали другої половини III—II ст. до н. е. можна зв'язувати з часом спорудження та існування башти. Побічно це підтверджується матеріалами, які містилися у насипу валу, найбільш пізні з них датуються II ст. до н. е. Вал виявлено тільки в районі вищеописаного трамбування (на схід від нього) та розташованого уздовж схилу Заячої балки рову. Розміри валу: висота — до 0,85÷0,90 м, ширина підвалини — 1,40 м. У процесі розкопок вал було зрізано, він був насипаний з жовтоглинистого ґрунту з сіроглинистими включеннями та золистими прошарками; утворений в результаті викидання землі при спорудженні трамбування.

Матеріал із верхнього шару звалища датується другою половиною IV—II ст. до н. е. Цей шар темного жовтоглинистого ґрунту з сіроглинистими та золистими включеннями, товщиною 0,30 м, розміщувався горизонтально.

Матеріал із наступного шару звалища датується в основному IV—III ст. до н. е., зустрічаються також матеріали VI—V ст. до н. е. Цей шар темного сіроглинистого ґрунту з жовтоглинистими та золистими включеннями, товщиною 1,00÷1,70 м, розміщувався з ухилом на південний захід по давньому схилу Заячої балки.

У шарі звалища безпосередньо на захід від трамбування було розкрито рів, який містив величезний розвал оборонної стіни (рис. 3—6). Рів був витягнутий між I та II поперечними балками уздовж схилу Заячої балки по осі північний захід—південний схід, його довжина 45 м. Конфігурація його складна: верхня частина мала у розрізі форму зрізаного трикутника з довжиною підвалин 3,50 м та висотою 1,30 м; нижня — форму прямокутника, довжиною до 1,60 м, шириною — до 0,90 м. Зовнішні межі нижнього та верхнього рівнів рову збігалися, його спільна висота досягала 2,20 м.

Верхній рівень розвалу оборонної стіни наближається в плані до прямокутника (рис. 3—5), розміром: 45×0,35+3,50 м, висотою до 1,00 м; розміщений хаотично в I—3 шари каміння; являє собою скид на північно-східний схил рову (ухил — 8—9°). За характером каміння розвал неоднорідний. Середня його частина складається в основному з великих вапнякових каменів: архітектурних деталей, плит, блоків, їх уламків, великого буту. Тут же виявлені постаменти з написами, докладний опис яких буде наведено нижче.

Рис. 3. Центральна частина розвалу оборонної стіни (ділянка Р-19)

Північно-західна частина розвалу (довжиною до 3 м) виявлена повністю, вона розташована з пониженням по схилу II поперечної балки. Перепад висот — 0,60±1,05 м. Камені — в основному дрібний та середній вапняковий

бут, малочисельні великі вапнякові плати, блоки, бутові камені.

З північно-західного кінця розвалу розкрита кладка та невеликий завал буту, який виник в результаті її руйнування. Кладка розташовувалась на одній глибині з нижчим рівнем розвалу, ніби обмежуючи його. Вона була витягнута по осі північний схід—південний захід, розміри в плані: 2,05×0,20±0,25 м, висота — 0,20±0,35 м. Зберігся один ряд кладки. Вона, імовірно, була однорядна, наближалась до іррегулярної, однолицьова, одношарова, орфостатна. Камені — вапнякові, грубо рвані по шару блоки. Лицьовий оброблений фасад кладки звернений до північного заходу, а необроблений — до розвалу каменів.

Південно-східний кінець розвалу повністю не виявлений. В розкритій частині він уривчастий, з невеликим ухилом до південного схилу (перепад висоти — 0,10 м). Камені — дрібний, середній, великий вапняковий бут та дві вапнякові плити з вибраними кутами.

Розвал виявлений в жовтоглинистому ґрунті з невеликою кількістю сіроглинистих та золистих включень. Матеріал представлений

Рис. 4. Розвал оборонної стіни (ділянка Р-19) в основному фрагментами кераміки

IV—II ст. до н. е., це уламки амфор гераклейських, фасоських, родоських, усть-лабінських, коських, синопських, типу Солоха-II², чернофігурної, чернолакової, буролакової та еліністичної розписної кераміки. Невеликою кількістю представлена кераміка I ст. до н. е. — I ст. н. е.: уламки амфор червоноглиняних та світлоглиняних з цигаркоподібним тулубом та двоствольними ручками, конусоподібним дном³, з шипоподібними ручками⁴, червонолакова кераміка. Поодинокі матеріали II—III ст. н. е. Особливо слід відзначити знахідку біля підшви верхнього рівня розвалу залізного персня зі скляною інталією часів Августа або перших римських імператорів⁵.

Нижній рівень розвалу, відокремлений від верхнього 0,10+0,30 м шаром жовтоглинистого ґрунту з невеликою кількістю сіроглинистих та золистих включень, також витягнутий по осі північний захід—південний схід, трохи вужчий верхнього,

його ширина — 0,30+1,60 м, висота — 0,30+0,80 м (рис. 6). На відміну від верхнього рівня, нижній лежав горизонтально (в 2—3 шари каменів), а не по схилу рову, при цьому його центральна частина містилася трохи нижче.

Каміні нижнього рівня — дрібний, середній та великий вапняковий бут, вапнякові плити, блоки та їх уламки. Тут також був виявлений постамент з присвятою Аполлону Дельфінію.

Матеріал нижнього рівня розвалу представлений в основному уламками амфор IV—III ст. до н. е. (гераклейських, усть-лабінських, з розширеною базою, синопських, з ковпачкоподібним дном, фасоських, коських), чернолакової, буролакової, еліністичної розписної кераміки. Найбільш пізній матеріал — це уламки амфор та червонолакової кераміки I ст. до н. е. — I ст. н. е. Ретельний аналіз археологічних та епіграфічних даних дозволяє пов'язувати утворення розвалу оборонної стіни на центральному узвишші в Ольвії з гетьською навалою (близько середини I ст. до н. е.)⁶.

При розборі розвалу було знайдено багато архітектурних деталей, плит, блоків і їх фрагментів, які потребують спеціального розгляду. Частина з них — фризи дорійського ордеру, архітрави та карнизи іонійського ордеру — сумарно відносяться до IV—II ст. до н. е. Окрім цих, вже опублікованих⁷ архітектурних деталей, в розвалі виявлені: уламок вапнякової капітелі дорійського ордеру з трьома канелюрами, половина ствола колони, згодом сегмент бази колони, фрагмент вапнякової плити зі скошеним кутом і частиною кола метопи зі слідами підтісування, 11 уламків карнизів і одного наличника вікна, величезна кількість плит і блоків складної конфігурації, які за своєю формою і розмірами, можливо, теж належали великій споруді.

Особливий інтерес становлять знайдені в цьому розвалі постаменти з написами. Внаслідок того, що кожен з них є самостійною і оригінальною пам'яткою, їх потрібно розглядати окремо, відповідно до методики дослідження лапідарних документів⁸. Попередньо відзначимо, що в розвалі знаходився лише один фрагментований мармуровий постамент розміром 0,70×0,25+0,45×0,46 м без напису. Бокова і верхня площини добре відшлі-

Рис. 5. Розвал оборонної стіни (нижчий рівень, ділянка Р-19)

ΧΗΝΤΗΝΔΕΕΥΡΗΣΙΒΙΟΜΠΑΤΕ,
ΕΤΕΡΗΝΔΙΙΕΛΕΟΘΕΡΙΩΜΕΑΝΕΘΗΚΑ

ΦΙΛ
ΦΙΛ
ΟΣΦΙΛΤΕΟΥΣ
ΗΣΙΦΕΣΙΟΥΤΟΝΜΟΝ
ΘΕΟΙΣΓΤΑΣΙ

ΕΝΟΣ ΕΥΝΙΚΟΣΕΥΔΟΥΤΟΥΠΡΟΤΟΓΕΝΗΣ
ΑΓΟΛΛΩΝΙΔΕΛΦΙΝΙΩΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ

ΛΕΩΝΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΥΨΕΙΟΥΥΙΟΥ
ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΔΙΠΟΛΥΜΠΙΟΙ

Рис. 6. Постаменты с надписами из развала оборонной стены (длянка P-19)

фовані, грані чітко виражені. Як і на постаментах, що будуть розглянуті далі, на верхній площині вибита ступня, розміром 0,30×0,08+0,13×0,05 м, для кріплення статуї, судячи з цього, висотою близько 1,60—1,80 м. Решта постаментів різняться за характером каменю, а також, що дуже важливо, має написи.

1. Напис вирізано на лицьовій, старанно відшліфованій поверхні фрагментованого постаменту прямокутної форми із сірого мармурового вапняку (рис. 7, 1; 8;). Його розміри: довжина (повна) — 69,5 см, ширина — 40 см, висота (повна) — 31 см. Крім того, постамент відшліфовано ще з бокових фасадів і у верхній площині. Тильний бік і нижня частина грубо обколоти, її ребра дещо нерівні внаслідок неохайної обробки нижньої площини плити. Боківі вертикальні ребра набагато рівніші. На нижній площині з боку добре помітні два підтісування трапецієподібної в плані форми, певно, для кріплення постаменту.

На його верхній площині на відстані 10 см від фасадної і 36,5 см від лівої бокової грані витесано заглиблення у вигляді ступні для встановлення лівої ноги статуї (довжина 22,5 см, ширина 8+4,5 см, глибина 5 см). Поверхня навколо неї грубо обколота. В п'яті ступні зроблено циліндричне заглиблення (діаметр 2 см, глибина 2 см), певно, для більш надійного кріплення статуї. Залишків металевих окислів не зафіксовано. Права нога статуї, ймовірно, була відставлена назад і, відповідно, виїмка від лівої ноги повина була знаходитися на тій частині постаменту, яка відбита. Два його уламки (43×31×25 см і 32×29×25 см) були виявлені теж в розвалі оборонної стіни. Аналогічні виїмки для ступень ніг статуй на ольвійських постаментах зустрічаються не так часто⁹. Судячи з розміру ступні і пропорційно їй, висота статуї могла бути 1,60—1,80 м.

На фасаді постаменту на відстані 2,8—3 см від його верхньої частини розміщено дворядковий напис, частково збитий з двох боків, розміром 45,5×4,6 см. Напис складається з 51 літери:

...ΕΥ]ΧΗΝ ΤΗΝΔΕ ΕΥΡΗΣΙΒΙΟΜ ΠΑΤΕ[ΡΑ
...]ΕΤΕΡΗΝ ΔΙΙ ΕΛΕΟΘΕΡΙΩΙ ΜΕ ΑΝΕΘΗΚΑΣ

Переклад: «...за однією обітницею (ти поставив статую) батька Евресібія, ...за іншою — ти присвятив мене Зевсу Визволителю».

Текст зроблено старанно, порівняно невеликими літерами (висота їх від 1,5 до 1,8 см) з дотриманням рядиості. Букви вирізані неглибоко, майже на однаковій відстані одна від одної. Ритмічність дещо порушена тільки у другому рядку внаслідок пропущеної майстром однієї літери (другий епсилон в слові ΕΛΕΟΘΕΡΙΩΙ), яку він поставив над цим рядком у відповідному місці.

Напис ставив присвятну метричну епіграму громадянина Ольвії, ім'я

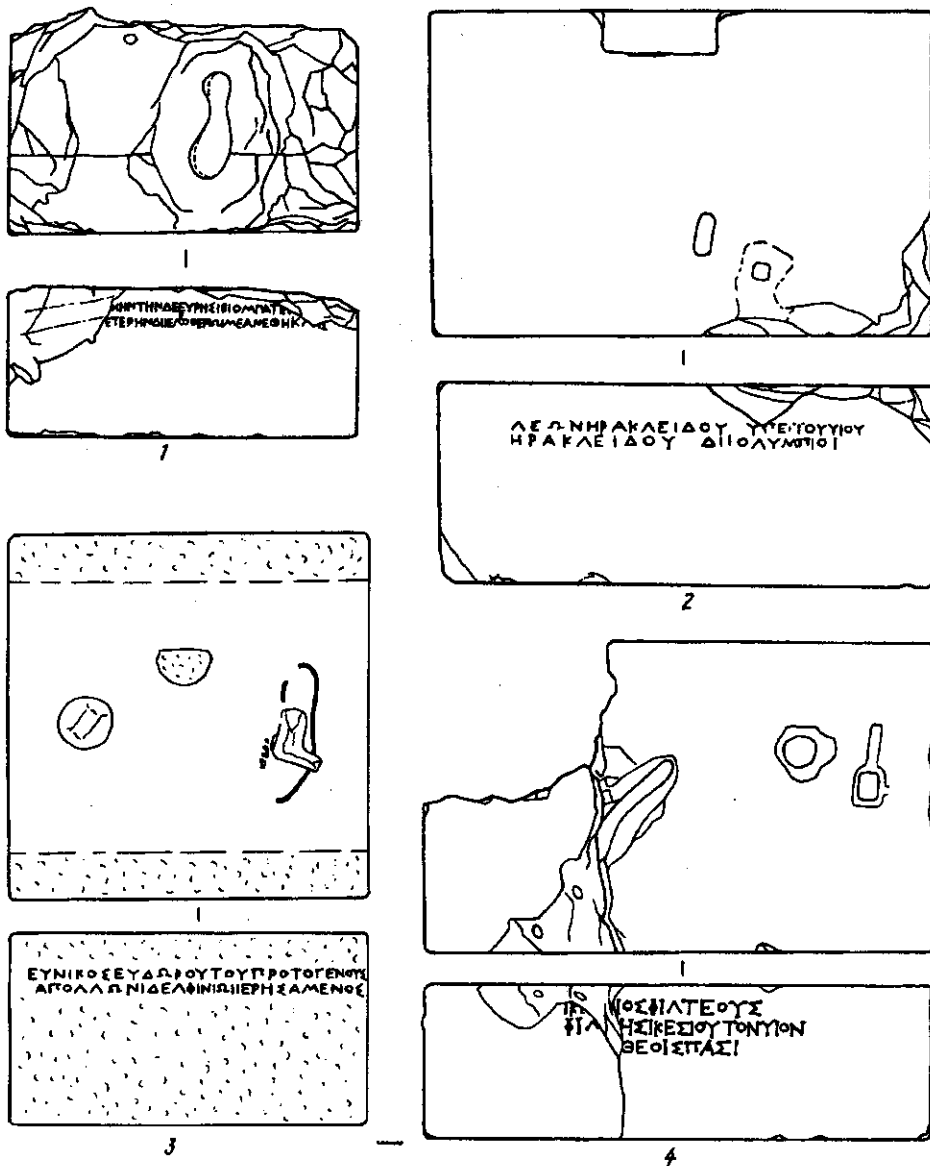

Рис. 7. Написи на постаментах із розвалу оборонної стіни.

якого нам невідоме. В її реконструкції можуть бути, звичайно, різні варіанти. Один з них належить Ю. Виноградову: («О Леократ!) За однією обітницею (поставивши) статую свого батька Евресібія... за другою ти присвятив мене Зевсу Визволителю»¹⁰.

Зараз в Ольвії відомо три вотивних написи зевсу Визволителю з урахуванням наведеного вище. Перший з них вміщено на мармуровій базі статуї, де зберглося ім'я бога та його епіклеза¹¹. Знайдена в Ольвії ще в 1899 р., вона довгий час (до 1971 р.) залишалась єдиним свідченням про шанування тут Зевса з культовим ім'ям Визволитель.

Другий напис (епіграма), яка повністю збереглася, була випадково знайдена Б. В. Борисовим під час вивезення земляних викидів з розкопів між ділянками Е-6 і Західним теменосом в гумусному шарі на глибині 0,20—0,30 м від рівня сучасної поверхні¹². Про неї в тезисній формі повідомляв А. О. Білецький, а потім — Ю. Г. Виноградов¹³. Проте до цього часу пам'ятка залишається неопублікованою, хоч становить безсумнівний інтерес не

Рис. 8. Постамент з присвятою Зевсу Визволителю.

тільки в плані вивчення культу Зевса в Ольвії, але й взагалі її історії і духовної культури в IV ст. до н. е.

Перший напис В. В. Латишев за палеографічними даними датував першою половиною III ст. до н. е.¹⁴, другий А. О. Білецький відносив до кінця V або початку IV ст.¹⁵ Обидві дати переглянуті Ю. Г. Виноградовим, який вважає, що всі три документи, в тому числі і наведений нами, вкладаються в межі першої чверті IV ст.¹⁶ Дійсно, проведений цим дослідником порівняльний палеографічний та стилістичний аналіз ольвійських лапідарних пам'яток у широкому хронологічному діапазоні дозволяє погодитись з його визначенням дати і вотивів Зевсу Визволителю.

Однак при цьому все ж варто навести і деякі власні міркування. Не виключено, що наш напис дещо пізніший, ніж епіграма Євресібія, сина Сіріска, яку, ймовірно, варто було б датувати самим початком IV ст. (або ж навіть і кінцем V ст.). В ньому два рази згадується ім'я Зевса Елевтерія: ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΙ ΙΝΝΙ ΘΕΩΜ ΒΑΣΙΛΕΙ — «Зевсу Визволителю, цареві божеств» і-ΙΝΝΟΣ ΕΛΕΘΘΕΡΙΟ ΠΑΓΡΑΤΟΣ — «Зевса Визволителя побідносноного». Хвалебні епітети, можливо, також є доказом того, що це перша присвята богові, якому Євресібій, син Сіріска, присвятив, здається, оборонну башту в результаті важливих політичних змін в Ольвійському полісі.

В написі з оборонного комплексу йдеться, перш за все, про встановлення статуї цього ж Євресібія його сином, що найчастіше, згідно традиції, відбувалось уже після смерті того заслуженого діяча, статую якого присвячували тому чи іншому божеству. А це могло бути в кінці першої чверті IV ст. або ж і дещо пізніше. Якщо взяти до уваги, що напис було зроблено на однаковій відстані від краю, то розрахунок площі, яка була зайнята певною кількістю літер, показує, що на початку першого рядка могло бути ім'я з 6—8 літер. Згідно з Ю. Г. Виноградовим, це Леократ, але, можливо, той же Сіріск, оскільки в Ольвії відомі випадки, коли сину давалось ім'я діда.

Наш напис є поки що єдиним серед ольвійських епіграфічних пам'яток, в яких присвята робиться за обітницею (ΕΥΧΗΝ), тим паче подвійною. Досить розповсюджена форма присвят (ΕΠΕΥΧΗΝ) або більш пізня (ΚΑΤ'ΕΥΧΗΝ), особливо в перші століття нової ери в боспорських містах¹⁷, а також в сусідній Істрії¹⁸, певно, не набула популярності в Ольвії.

Рідкісне елінське ім'я Євресібій¹⁹ — одне з небагатьох ольвійських імен, які були відомі тут протягом майже всього періоду історії міста. Найбільш раннє відноситься до останньої чверті VI ст.: його носій залишив по собі

пам'ять на чорнофігурній чаші (Ε]ΥΡΗΣΙΒΙ[ΟΣ). В першій половині V ст. якийсь Євресібій подарував чорнолаковий кілік Гермесу²⁰. На початку IV ст. Євресібій, син Сіріска, ставить присвяту Зевсу Визволителю, а згодом, певно, його син за подвійною обітницею присвячує цьому богові статую батька. В присвятному написі Зевсу Сотеру (остання третина IV ст.) представлена ціла сім'я (рід) жерців і фіасітів Євресібіадів²¹. Активна суспільно-державна діяльність Євресібія, сина Деметрія, його прихильне ставлення до ольвіополітів дали поштовх до того, що демос у II ст. до н. е. присвятив його статую Зевсу Царю²². В каталозі імен (II ст. до н. е.) також згадуються Євресібії, сини Лекрата і Пандіона²³. Цілком можливо, що в цьому написі перелічені імена жерців-спонімів Ольвії²⁴.

Нарешті, в перші століття нової ери носії імені Євресібій чи сини Євресібіїв займають посади архонтів в Ольвії²⁵. Один з останніх Євресібіїв, син Каллісфена, спорудив за життя для себе і своєї дружини Арети, дочки Панія, розкішний кам'яний склеп²⁶. Виходячи з цього, можна вважати, що аристократичний рід Євресібіїв, в якому це ім'я було спадковим, існував у Ольвії протягом майже всієї її історії.

Всі три присвяти Зевсу Визволителю вказують на те, що в полісі було введено цей культ у зв'язку зі значними подіями, а саме: встановлення тут демократичного державного ладу. Євресібій, статуя якого була поставлена в святилищі Зевса, був тираноборцем, що в результаті перемоги назавжди забезпечило його роду становище лідерів²⁷.

Питання про політичне становище Ольвії в V ст. залишається дискусійним, проте не можна не визнати, що традиційно культ Зевса Елевтерія вводився в надзвичайних випадках і в інших полісах Еллади: чи то перемога над ворогом, чи встановлення демократії²⁸. Безсумнівно, що і в Ольвії в першій чверті IV ст. відбулися корінні зміни в її політичній системі, що стимулювало увічнення прогресивного діяча Ольвії Євресібія.

2. Постамент прямокутної форми з сірого граніту, оброблений під троянку, з чітко визначеними ребрами. Розміри: 99×65×40,5 см (рис. 7,2; 9). Незначні сколювання помітні в правій частині на верхній і бокових площинах.

На верхній площині зроблено два заглиблення для закріплення окремих деталей пам'ятника: 1 — кругле (діаметром 4 см, глибиною 5 см на відстані 11 см від переднього фасаду і 30 см від правого бокового); 2 — прямокутне з заокругленими кутами (10 × 4 × 5 см на відстані см від переднього фасаду і 41,5 см — від правого бокового).

Дворядковий напис розмірами 72 × 5 см, вирізаний на лицьовому боці постаменту, зберігся повністю. Незначні пошкодження літер в кінці першого рядка не заважають його прочитанню. Напис розташований на відстані 9—9,5 см від верхнього краю постаменту, за 16 см від лівого і 14 см — від правого. Горизонтальність рядків витримана погано, залишків прокреслених

Рис. 9. Постамент з присвятою Зевсу Олімпійському.

ліній немає. Висота літер — 2—2,5 см. Відстань між рядками досить незначна (від 0,5 до 1 см). Літери вирізані порівняно добре, хоча в окремих випадках спостерігається недбалість. ΔΕΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΔΙ ΟΛΥΜΠΙΟΥ

Переклад: Леон, син Геракліда за (свого) сина Геракліда Зевсу Олімпійському (присвятив).

Різьбяр розділив окремі слова напису: після імені дедиканта слово ΥΠΕΡ починається на відстані 5,4 см, у другому рядку в 6 см розташоване ім'я бога ΔΙ. В основному ж відстань між буквами і словами не перевищує 1,5—2 см. Порівняльний палеографічний аналіз напису дозволяє віднести його до кінця III — першої чверті II ст. до н. е. Дата цього напису, як і подальших, ґрунтується на порівняльному аналізі лапідарного шрифту вже продатованих ольвійських написів з урахуванням методики Ю. Г. Виноградова²⁹. Більшість букв у ній тяжіє ще до ранньоеліністичного періоду, однак такі букви, як *π* з виступаючою праворуч горизонталлю, *κ* з скорченою серединою рискою, зменшені *ω* і *μ*, нарешті, апеціювання (хоч і не так сильно виражене) властиві вже для другої половини III ст. Форма букви *π* з виступаючою поперечкою, як показав Ю. Г. Виноградов, прослідкувавши її розвиток на прикладі епіграфічних пам'яток, простежується в ольвійському лапідарному письмі не раніше середини III ст. до н. е.

В написі значиться маловідома в Ольвії формула присвяти, суть якої полягає в словах ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΥΙΟΥ. Такого типу вотиви В. В. Латішева гіпотетично відновлює у вже згаданому написі, в якому невідомий на ім'я дедикант, син Гікесія, зробив присвяту за сина Гекатея³¹. Ю. Г. Виноградов, значно удавнивши його, дає іншу інтерпретацію³².

Близький до цього формульного типу і фрагментований напис II ст. до н. е. з ольвійської агори: «Полімед, син... за брата... присвятив»³³. Отже, наш напис є поки що єдиним, який повністю зберігся серед такого типу присвят в Ольвії. Нерідко такі присвяти (за сина, за дружини, за батька, за дочку, за брата) трапляються і в інших північнопонтійських містах³⁴.

Якщо ім'я Гераклід було порівняно добре відоме в Ольвії, особливо в перші століття нової ери, а також в сусідній Істрії і в беспорських містах³⁵, то ім'я Леон зустрічається значно рідше. Так, в Ольвії, крім нашого напису, воно згадується тільки в надгробній епітафії перших століть нової ери³⁶. Присвята Леона теж підтверджує існування серед ольвіополітів традиції передавання імені діда онуку.

В ній засвідчена також перша згадка про культ Зевса Олімпійського. Як відомо, Зевса шанували в Ольвії під кількома епіклезами, Рятівник, Визволитель, Цар, Володар міст, Ольвій³⁷. Тепер в цьому ряду з'явилась і нова епіклеза — Олімпійський. Власне в цьому значенні, згідно з давньогрецькою міфо-релігійною традицією, Зевс міг шануватися в Ольвії і раніше, про що свідчить зображення орла на монетах V ст. до н. е.³⁸. Але, як і в інших регіонах античного світу, його культова сутність нерідко відтінялась різними епіклезами, які вказували на конкретні функції бога. Епіклеза Олімпійський порівняно з іншими (наприклад, Сотер, Елевтерій, Ольвій) за своєю суттю і значенням ширша. Культ Зевса Олімпійського був широко розповсюджений в різних областях Еллади³⁹, відомий і в метрополії Ольвії — Мілеті, однак в північному Причорномор'ї засвідчений лише розглянутим написом. Особиста присвята такого типу свідчить про те, що на замовлення Леона, сина Геракліда було виготовлено спеціальний пам'ятник для встановлення його в святилищі Зевса. Відсутність на постаменті спеціальних вирубок у вигляді ступні, можливо, вказує на те, що на постаменті було поставлено на статую, а якийсь інший пам'ятник, характер якого встановити важко. Це міг бути і триножник, і великий вівтар, і статуарна фігура бика чи орла.

За археологічними і епіграфічними даними відомо, що в еліністичний час на центральному теменосі був збудований храм Зевса⁴⁰. В межах святилища цього бога традиційно ставили різні, присвячені йому від ольвійських громадян, пам'ятники. За звичаєм, як це видно з епіграфічних документів, їх найчастіше присвячували родичі після смерті своїх близьких, певно, в тому випадку, якщо вони принесли яку-небудь користь своїм співвітчизникам.

Рис. 10. Постамент з присвятою Аполлону Дельфінію.

3. Постамент прямокутної форми із сірого граніту, оброблений під троянку з усіх боків. Розміри: висота — 32 см, ширина — 73 см, довжина — 71,5 см (рис. 7,3; 10). Фасад і частково бокові грані обкатані по спеціально відміченій лінії, вся верхня площа добре обтесана. На відстані 11 см від правого краю намічена врізною лінією ступня ноги довжиною 29 см, але видовбана тільки частково. За 34 см від неї теж зроблена виїмка типу заглиблення, але попередня розмітка ступні відсутня.

Напис (розмірами 67×5 см) вирізано на передньому фасаді глибокими і досить чіткими літерами висотою 2—2,5 см на відстані 8,5 см від верхнього краю. Він складається з двох рядків, розташованих майже на всю довжину постаменту з невеликим відступом (5 см) від краю. Проміжок між рядками 0,5—1,2 см. Загальна горизонтальна лінія напису чітко не витримана, не помітна і попередня лінійна розмітка. ΕΥΝΙΚΟΣ ΕΥΔΩΡΟΥΤΟΥ ΠΡΟΤΟΓΕΝΟΥΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΔΕΛΦΙΝΙΩΙ ΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ

Переклад: Євнік, син Євдора, онук Протогена Аполлону Дельфінію (присвятив), виконавши посаду жерця.

Саме такий переклад, на перший погляд, здається найбільш правильним і нібито не може викликати ніяких заперечень відносно його інтерпретації. Тим часом, якщо поставити його в один ряд з аналогічними присвятами III—II ст. з Ольвії⁴¹, то в жодній з них ідентична за всіма даними формула не зафіксована. Найчастіше божествам присвячувались статуї жерців чи заслужених громадян, які відбули свій строк служби. В Ольвії фактично не існувало і традиції спеціально відзначати ім'я свого діда, хоча у частини ольвійських громадян були, безумовно, знамениті діди.

Виходячи з усього викладеного, ми вважаємо, що переклад цього напису не може бути абсолютно однозначним. У зіставленні з вищеназваними документами його можна інтерпретувати і таким чином: «Євнік, син Євдора (статую), Протогена Аполлону Дельфінію (поставив), виконавши посаду жерця».

Тим паче, що знаменитий в Ольвії евергет Протоген⁴² не мав потреби в якихось уточненнях, як це зустрічається в інших написах, де конкретизується ступінь споріднення. Дійсно, згадка в написі Протогена одразу ж викликає до нього особливу зацікавленість, тому що саме його декрет до цього часу є неперевершеним документом для відтворення багатьох питань з історії Ольвії в період кризи. Це ім'я в Ольвійських лапідарних написах відзначено

лише в каталозі імен, причому в трьох різних варіантах: Геросон, син Протогена, певно, батько відомого евергета, а також Євдор, син Протогена, і Протоген, син Євдора⁴³.

В усіх цих написах ім'я Протоген пишеться через омегу, в нашому написі — через омікрон, що, зрештою, не дає ніяких сумнівів в тому, що і в ньому йде мова про відомого нам благодійника Ольвії. В каталозі імен значиться і Євнік, від патроніміка якого збереглась тільки перша буква⁴⁴, який тепер можна надійно відновити відповідно нашому напису — Євнік, син Євдора, був онуком Протогена від одного з його синів за таким родоводом: Геросон, син Протогена — Протоген, син Геросона — Євдор, син Протогена — Євнік, син Євдора. Всі вони обирались на щорічну посаду жерців в храмі Аполлона Дельфінія і були епонімами. Фіксація їх імен нарівні з багатьма іншими відбулася на рубежі II—I ст. до н. е.⁴⁵

Як відомо, декрет Протогена до цього часу не має абсолютної дати, що, звичайно, пояснюється складністю цієї пам'ятки, її палеографічними особливостями. В. В. Латішев відносив його до часу існування галатського царства у Фракії (від 279 до 213 р. до н. е.) в одному випадку, а в іншому — ближче до другої половини III ст.⁴⁶; Т. М. Кніпович і П. Й. Каришковський датували напис кінцем III — першим десятиліттям II ст. до н. е.⁴⁷, Ю. Г. Виноградов — останньою чвертю III ст.⁴⁸; В. П. Яйленко — 170—180 рр.⁴⁹.

Приймаючи дату В. В. Латішева і Ю. Г. Виноградова (остання чверть III ст.) і враховуючи те, що Євнік, син Євдора, традиційно присвятив статую свого діда Протогена вже після його смерті, знаходячись у зрілому віці, оскільки був жерцем, ми можемо датувати нашу пам'ятку першою половиною II ст. до н. е.

Цій даті не протирічить і шриффт напису, в якому спостерігається більше пізньоеліністичних елементів, ніж в присвяті Леона, сина Геракліда. Тут значніше виражено апіціювання окремих букв, зменшений за розмірами омікрон, більш помітно зближені нижні кінцівки *омеги*, дещо скорочені і вузькі *каппи*, крайні частини *сигми* в більшості випадків горизонтальні, півкруг омеги стягнутий, горизонталь *пі* виходить за межі правої частини.

В Ольвії, як і в інших містах, існував звичай встановлення статуй прославлених громадян і евергетів з присвятою їх тому чи іншому божеству⁵⁰. Серед них були і жерці, які відслужили свою повинність. Присвята ж від імені жерця, який відбув свій строк діяльності (ΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ) в догетський період історії Ольвії зустрічається не так часто. Зокрема, відома присвята Агрота, сина Діонісія (III ст. до н. е.), який підніс Афродіті Понтії вівтар і золотий вінок⁵¹. Напис Євніка є другим такого типу, хоч у плані присвяти має істотну різницю: Аполону Дельфінію присвячується статуя. Розмір ступні статуї (29 см), яка вирізана на верхній площині постаменту, може свідчити про те, що постать робилася на повний зріст. Але той факт, що заглиблення для ступень не були закінчені, не виключає того, що статуя Протогена через незрозумілі причини так і не була встановлена в Ольвії.

Присвята статуї Аполлону Дельфінію зафіксована лише одним синхронним написом, яким брати Агрот і Посідей свідчать про встановлення статуї свого батька Діонісія, який теж був жерцем вищеназваного бога⁵². Відповідно до цього напису, а також виходячи з того, що Євнік, син Євдора, був жерцем, можна вважати, що в роду Протогена протягом якогось часу чоловіки обирались на посаду жерців в храмі верховного покровителя Ольвійського полісу. Цей храм, особливо в період кризи, мав велике значення в політичному і культурному житті ольвіполітів⁵³.

4. Постамент прямокутної форми з сірого граніту, оброблений під троянку, розколотий в середній частині, складається з двох фрагментів (рис. 7,4; 11). Значні пошкодження у вигляді сколів і тріщин помітні як на верхній площині, так і на фасаді. Розміри постаменту: 10×63×31 см. На верхній площині справа вибито два заглиблення, певно, для кріплення бронзової статуї: 1 — прямокутне, розмірами 6,5×4,5×3 см на відстані 11 см від правої бокової грані і 30 см від фасадної, до тильного боку від цього заглиблення відходить невеликий жолобок (10×2+2,50×0,5 см); 2 — кругле заглиблення (діаметр — 7+7,5 см, глибина 5 см) на відстані 22,5 см від правої бокової площини і

Рис. 11. Постамент з присвятою Всім богам (фрагмент).

36 см від фасаду. За 52 см від правої бокової грані і 20 см від того ж фасаду видобано заглиблення у вигляді ступні (частково збите, розмірами 24,5×5+5,5 см).

Трирядковий напис, розташований на відстані 26 см від правої бокової грані, 29 см — від лівої і 3,5 см — від верхньої. Він дещо пошкоджений тільки на початку перших двох рядків. Вони розташовані за 1—1,5 см від одного: перші два рядки починаються безпосередньо один під другим, кінець другого на чотири літери довший, проте третій рядок розміщено точно посередині під другим. Основна частина напису вирізана старанно за попередньою розміткою, лише деякі літери не вкладаються в загальну горизонтальну лінію. Висота неглибоко вирізаних літер — 2,5—2,6 см.

IK[ΕΣ]ΙΟΥΣ ΦΙΛΤΗΟΥΣ ΦΙΛ[Τ]Η ΙΚΕΣΙΟΥ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΘΕΟΙΣ ΠΑΣΙ

Переклад: Гікесій, син Філта, (статую свого) сина Філта Гікесієва всім божествам (присвятив).

Порівняльний палеографічний аналіз всіх трьох документів показує, що в присвяті Гікесія, сина Філта, відбулася ще більш помітна зміна окремих елементів в буквах: перш за все прикраса всіх літер широкими апексами, зламана перекладина в *альфі*, *інсилон* і *фі* із зігнутими гачками, зменшення півкруга *фі* і вусиків *каппи*, широка *пі* з виступаючою перекладиною за межі обох вертикалей, ще більше зменшення середньої горизонталі в *епсилоні* і т. д.

Все разом взяте дозволяє датувати присвяту Всім божествам першою половиною II ст., але ближче до його середини. Її формула близька напису Леона, сина Геракліда. В Істрії знайдено напис з присвятою статуї сина Аполлону⁵⁴. Ольвійський напис дозволяє саме так уточнити інтерпретацію цієї пам'ятки.

З нашого напису не ясно, яку роль відігравали батько і син в культурі Всіх божеств. Можливо, перший з них служив жерцем в їх святилищі. Розташування ступні і заглиблень на постаменті показує, що статуя була поставлена напівобернутою відносно фасаду з написом, спираючись на колону чи тримаючи в руках якийсь довгий предмет.

Гікесій і Філт — імена загальновідомі в Ольвії. Більш розповсюдженим було ім'я Гікесій. Тільки у вищезгаданому діахронному каталозі жерців воно згадується десять разів, проте серед імен, що повністю збереглися в цьому документі, немає ні Гекесія, сина Філта, ні Філта, сина Гікесія, які, певно, могли тут знаходитись⁵⁵. Найраніша згадка імен Гікесія і Філта в ольвійській епіграфіці відноситься до IV ст. до н. е.⁵⁶ У II ст. н. е. Гікесій, син Майака, двічі був обраний на посаду першого архонта⁵⁷. За часів встановлення пам'ятника сім'я Гікесія, сина Філта, цілком можливо, належала до елітарної верхівки ольвійської общини.

Великий інтерес становить згадка в написі Всіх богів. Фрагмент присвяти

їм на базі статуї кінця III—початку II ст. до н. е., знайденої при розкопках ольвійської агори поблизу від центрального теменосу, може вказувати, що цей пам'ятник стояв на теменосі або ж неподалік від нього⁵⁸. Напис Гікесія дає друге свідчення про існування в Ольвії культу Всіх богів. Хоч присвята має приватний характер, вона, проте, характерна для пам'ятників, які встановлювали у відповідному святилищі. Традиція звертання до всіх божеств, до вітчизняних чи батьківських божеств, до олімпійських богів і богинь взагалі простежується в багатьох античних містах⁵⁹. Однак найбільш цікаві свідчення про культ Всіх богів збереглися в епіграфіці Істрії⁶⁰. З почесних декретів III—II ст. до н. е. ясно, що в цей час в названому місті було святилище Всіх богів, жерцями яких служили істрійські евергети. В такому випадку не виключено, що в Ольвії синхронно було створено подібне святилище, скоріш за все, тільки з вітварями, враховуючи її тяжкий економічний стан.

5. Від останнього постаменту знайдено невеликий уламок довжиною 55 см, шириною 60, висотою 20 см (рис. 12). Камінь — сірий граніт, оброблений так само, як і попередні. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що він належав подібному постаменту прямокутної форми. Розміри ступні, вибитої на верхній площині, — 22,5×4,5+6×2 см. Від напису збереглося лише чотири останні літери, певно, від слова ΠΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ, тобто в такій же формі, як і в присвяті Аполлону Дельфінію. Звідси ясно, що в даний час (палеографія схожа з цим документом) було встановлено ще один пам'ятник, певно, навіть цьому ж богу, жерці якого, як вказувалося, були епонімами.

Одночасно привертає увагу той факт, що всі останні чотири постаменти виготовлено з одного сорту каміння і оброблено однаковим способом. Якби не існувало, скажімо, методики датування за палеографічним аналізом, всі ці пам'ятники можна було б вважати синхронними, зробленими в одній майстерні. Написи ж вирізувались різними майстрами. Цілком можливо, що в даному випадку ми маємо перед собою не стільки хронологічні зміни в палеографії, скільки особливості шрифту, властиві для кожного з майстрів. Адже якщо, наприклад, присвяту Леона, яка є найранішою серед наших документів, «написав» старий майстер, дотримуючись в основному манери письма, якої він свого часу навчився, а присвяту Гікесія вирізьбив молодий, який добре знав нові особливості шрифту, то обидва пам'ятника були б хронікально близькими. Отож при визначенні їх дати ми не могли не враховувати і археологічний аспект, що в цілому дає можливість відносити ці написи до першої половини II ст. до н. е.

Таким чином, розглянуті в комплексі археологічні й епіграфічні пам'ятки, такі неординарні для розміщення їх в оборонній стіні, звичайно, вимага-

Рис. 12. Постамент з присвятою Всім богам (фрагмент).

ють відповіді на питання про те, як і звідки вони тут з'явилися. Оборонна стіна, від якої дійшов до нашого часу величезний розвал, була споруджена, певно, в останній третині IV — на початку III ст. до н.е. Саме в цей час будувалися всі основні оборонні споруди еліністичної Ольвії, населення якої після облоги Зопіріона почало інтенсивне укріплення міста. Раніші споруди шарових підвалин і потужних глиняних трамбувань невідомі⁶¹. Питання про існування на центральному узвишші Ольвії більш ранніх оборонних комплексів, які відкриті в районі Західних воріт у вигляді залишків сирцевих і кам'яних кладок, розмішених на культурному шарі⁶², залишається відкритим до повного дослідження комплексу і виявлення підвалин оборонної стіни.

Башта, ймовірно, була прибудована до оборонної стіни не раніше останньої чверті III — початку II ст. до н. е. Саме в цей час ремонтується і комплекс Західних воріт, що, можливо, знайшло відображення в декреті на честь Протогена⁶³. Цікаво, що куртина, яка відходила від південної башти в тому напрямку (тобто в бік Центрального узвишшя) як і наша башта, була також складена не на шарових підвалинах, а на глинистому трамбуванні, що, певно, може свідчити про їх синхронність. Необхідність спорудження цієї башти, в такій же мірі, як і зміцнення інших оборонних комплексів Ольвії, диктувалося, безумовно, ускладненням військово-політичного становища в регіоні, що відображено в Протогенівському та інших декретах⁶⁴. Порівняно невеликі розміри башти і тонкі стіни (на відміну від усіх інших в Ольвії до цього часу), певно, пояснюються розташуванням башти і її призначенням. Зі спорудженням башти збільшився кут огляду і обстрілу; в той же час її побудова на крутому схилі Заячої балки виключала можливість використання стінобитних зиарядь, що й визначило невелику товщину її стін. Цей аспект мав неабияке значення в умовах економічної кризи, що охопила місто з середини III ст. Очевидно, одночасно з баштою перед нею був викопаний рів у шарах міського сміттевого звалища для ускладнення підходів до неї.

Ще один ремонт і зміцнення цього оборонного комплексу було зроблено, мабуть, не раніше кінця II — початку I ст., що було продиктовано активізацією варварського оточення, внаслідок якої в ольвійській окрузі розташувався загін воїнів-арменійців, посланих для захисту міста Мітрідатом Євпатором⁶⁵. В цих досить складних умовах ольвіополіти змушені були використовувати для зміцнення оборони навіть архітектурні деталі від храмів і вівтарів теменосів.

У той же час присвятні написи, особливо таким шанованим в Ольвії, як Аполлон і Зевс, святилища яких в догетський час постійно знаходилися на центральному теменосі, куди традиційно приносили і вотивні дари, свідчать, що розглянуті нами пам'ятники також повинні були стояти там. Виходячи з цього, можна вважати, що вони були перенесені сюди з метою укріплення оборонної стіни. Але при цьому не можна не враховувати того, що в такому випадку порушувався звичай, характерний для ольвійських теменосів, коли заборонялось будь-що виносити за їх межі. Весь культовий інвентар хоронили у спеціально викопаних ямах (ботросах). Проте ця традиція, певно, неодноразово порушувалась, особливо у складних ситуаціях. Її ігнорування засвідчено і декретом Протогена, де вказувалося, що священні посудини були закладені на міські потреби. В особливо тяжкі часи свого життя ольвіополіти вдавалися до крайніх заходів, порушуючи при цьому і свої звичаї.

Можливо, зауважимо, що у другій половині III — першій половині I ст. до н. е. Ольвія зазнала великих економічних труднощів, які постійно намагалась подолати. На фоні загальної економічної кризи і зубожіння більшості ольвійських громадян, що видно з Протогенівського декрету, привертає увагу монументальність і дороговизна пам'ятників, адже статуї виготовлялись на замовлення у тих середземноморських містах, де були скульптурні майстерні. Їх виготовлення і доставка морським шляхом, безсумнівно, вимагали величезних коштів. Тому не виключено, що в момент соціальних конфліктів у місті розорені громадяни знищували статуї ольвійських аристократів, використовуючи їх постаменти для зміцнення оборонних стін. Принагідно варто згадати, що чимало представників ольвійської еліти під час варварської за-

грози і в голодні роки втікали з Ольвії. Можливо, до таких емігрантів належали й ті, хто поставив у місті пам'ятники різним божествам.

Примітки

¹ Крапивина В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II-III вв н. е. // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 202—204.

² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Т. XXII, 43, т. УЩ, 20, т. IX, 20, 22, т. XXIII, 49, т. ХУШ, 35, т. ХУІ, 33, т. ХІІІ, 29, т. ХІУ, 30.

³ Бураков А. В. Козырьское городище рубежа первых столетий нашей эры.— К., 1976.— Т. 1.— С. 1—17, 20—24.

⁴ Зеест И. Б. Вказ. праця.— Т. XXIX, 67 а, в.

⁵ Крапивина В. В. Залізний перстень з Ольвії // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 106—108.

⁶ Крапивина В. В. До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 12—18.

⁷ Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 56—59, 66—69.

⁸ Всі постаменти зберігаються в Ольвійському заповіднику.

⁹ ІРЕ, 1², 188, 190, 191; НО, 65.

¹⁰ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 147 (тут приведено лише напис без детального розгляду всієї пам'ятки).

¹¹ ІРЕ, 1², 160; Виноградов Ю. Г., Политическая история...— С. 135; Цей автор вважає, що присвята була зроблена Гекатеоном, сином свого батька Гікесія, який теж поставив статую.

¹² Зберігається в музеї Ольвійського заповідника.

¹³ Белецкий А. А. Три эпиграфических памятника // Новейшие открытия советских археологов. Тез. докл.— К., 1975.— № 2.— С. 91; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 136.

¹⁴ ІРЕ, 1², 160.

¹⁵ Белецкий А. А. Вказ. праця.— С. 91.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 136.

¹⁷ КБН, 64, 70, 73, 76, 132, 1116, 1123, 1125, 1260, 1261, 1283—1285, 1288, 1287, 1325.

¹⁸ ІSM, 1, 124—126, 131.

¹⁹ Це ім'я різними вченими читається неоднаково: Еврисівій (Латишев В. В. Исследование об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 84, 164 л; ІРЕ, 1², 101, 130, 221); Єврисівій і Євресівій (Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 136, 147); Євресібіій (Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— М.— Л., 1953.— № 44; Соломоник Э. И. Об одной утерянной ольвийской надписи // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986); Гевресібіій (Белецкий А. А. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии // ВДИ.— 1955.— № 2.— С. 180—191; Карышковский П. О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. е. // Античная культура.— С. 26, 31). Ми приймаємо Євресібіій відповідно до читання інших ольвійських імен, які починаються на ЕУ.

²⁰ Толстой И. И. Греческие граффити...— № 44.

²¹ НО, 71

²² ІРЕ, 1², 187.

²³ ІРЕ, 1², 201.

²⁴ Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 220 сл.

²⁵ ІРЕ, 1², 101, 130, 131, 134, НО, 80, 90.

²⁶ Фармаковский Б. В. Склеп Евресивия и Ареты // ИАК.— Вып. 3.— 1902.— С. 1—20; ІРЕ, 1², 221; Соломоник Э. И. Указ. соч.

²⁷ Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 135 сл.

²⁸ Лит. див.: Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 136, 137.

²⁹ Надписи Ольвии.— Л., 1967; Виноградов Ю. Г. О методике обработки эпиграфических памятников по ольвийским материалам // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1978.— С. 46—75.

³⁰ Виноградов Ю. Г. Методика... — С. 56.

³¹ ІРЕ, 1², 160.

³² Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 135.

³³ НО, 76.

³⁴ ІРЕ, 1², 406, 410; КБН, 17, 19, 23, 27.

³⁵ ІРЕ, 1², 91, 100, 140, 155, 211; І М., 1, 5, 124, 127, 196, 197, 211; КБН, С. 87.

- ³⁶ *IPE*, 1², 225.
- ³⁷ *IPE*, 1², 42, 143, 160, 183, 187; *HO*, 71.
- ³⁸ *Русяева А. С.* Духовная культура населения Ольвийского государства // Автореферат дисс. на соискание уч. степ. доктора исторических наук.— К., 1990.— С. 16.
- ³⁹ *Schwabl H. Zeus*.— München, 1978.— Sp. 342, 343, 1466—1468.
- ⁴⁰ *Карасев А. Н.* Монументальные памятники ольвийского теменоса Ольвии. Теменос и Агора.— М., 1964.
- ⁴¹ *IPE*, 1², 187—191.
- ⁴² *IPE*, 1², 32.
- ⁴³ *IPE*, 1², 201.
- ⁴⁴ *IPE*, 1², 201.
- ⁴⁵ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история... — С. 220.
- ⁴⁶ *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 66—86.
- ⁴⁷ *Книлович Т. Н.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 142—149; *Карышковский П. Й.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія.— 1968.— № 21.— С. 95—105.
- ⁴⁸ *Виноградов Ю. Г.* Методика... — С. 57; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история... — С. 182.
- ⁴⁹ *Яйленко В. П.* Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.— М., 1985.— С. 164—171.
- ⁵⁰ *IPE*, 1², 187—192, 194; *КБН*, 6, 10, 25, 974, 1044; *М*, 1², 70—96.
- ⁵¹ *HO*, 68.
- ⁵² *IPE*, 1², 189.
- ⁵³ *Русяева А. С.* Політичні функції храму Аполлона Дельфінія в Ольвії // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 26—35.
- ⁵⁴ *IM*, 1², 110.
- ⁵⁵ *Наприклад: IPE*, 1², 201, 9, 10, 40.
- ⁵⁶ *IPE*, 1², 160, 195.
- ⁵⁷ *IPE*, 1², 132; *Карышковский П. О.* Монетное дело... — С. 28.
- ⁵⁸ *HO*, 73.
- ⁵⁹ *Наприклад*, клятва херсонеситів (*IPE*, 1², 401) чи Фарнака (*IPE*, 1², 40). Статую царя Перісада брата Гіппокл і Гіппократ (родосці) присвятили в Пантікапеї Всім богам (*КБН*, 20). Присвятна плита фанаторійців батьківським богам (*КБН*, 977).
- ⁶⁰ *IM*, 1², 31, 37.
- ⁶¹ *Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А.* Комплекс Западных ворот Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— С. 12, 13, 21, 22.
- ⁶² *Там же.*— С. 17—22.
- ⁶³ *Там же.*— С. 28—31.
- ⁶⁴ *IPE*, 1², 32; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история... — С. 178.
- ⁶⁵ *IPE*, 1², 35; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история... — С. 252—257.

А. С. Русяева, В. В. Крапивина

К ИСТОРИИ ОЛЬВИИ IV—I вв. до н. э.

В процессе археологического исследования в Ольвии на участке Р-19 (центральная возвышенность) в 1977—1980 гг. был открыт уникальный комплекс, представляющий собой развал оборонительной стены позднеэллинистического времени. В нем находились разнообразные архитектурные детали и базы монументальных статуй с посвятельными надписями. Изучение остатков оборонительной стены и находящихся в ней надписей позволило установить, что она была укреплена незадолго до гетского нашествия за счет выноса с центрального теменоса каменных плит и постаментов. Каждая из рассмотренных в хронологической последовательности надписей представляет новые данные по истории и культуре Ольвии IV—II вв. до н. э., в частности о введении культа Зевса Элевтерия (Освободителя) в первой четверти IV в. до н. э. в связи с установлением здесь демократического строя, о постановке статуи знаменитому ольвийскому эвергету Протогену его внуком, о почитании Зевса Олим-

пийского, об учреждении совершенно нового культа Всех богов. Все эти надписи свидетельствуют о культурно-политических связях с Атикой, Олимписией, Истрией и значительном социальном расслоении ольвийской гражданской общины в трудные для города времена.

A. S. Rusyaeva, V. V. Kravivina

CONCERNING HISTORY OF OLBIA THE 4TH-1ST CENT. B.C.

A unique complex of ruins of the defense wall dated from the Late Hellenistic time has been found during the archaeological excavation in Olbia in section P-19 (a central height) in 1977—1980. It contained various architectural details and bases of monumental statues with inscribed dedications. The study of that wall ruins and inscriptions has permitted determining that the wall was fortified shortly before the Getic invasion. With that aim the stone plates and bases were taken away from the central temenos. Each of inscriptions considered in a chronological succession supplies new information on history and culture of Olbia in the 4th—2nd cent. B.C., in particular about the cult of Zeus Eleutherian which was introduced in the first quarter of the 4th cent. B. C. as a result of establishment of a democratic state there, about the statue of Protogen, an outstanding Olbian evergethian, erected by his grand-son, about the reverence of Zeus Olympicus, about institution of an absolutely new cult of All gods. All those inscriptions have confirmed cultural and political relations that existed between Olbia and Attica, Olimpia, Eastria and testified to a considerable social differentiation in the civil Olbian community.

Одержано 20.05.1991

ПРО ПОХОДЖЕННЯ АМФОР ТИПУ «СОЛОХА»

І. Гарлан

У статті пропонується нова гіпотеза походження амфор типу «Солоха»

У останні дванадцять років значно помножилися відкриття майстерень по виготовленню амфор, що починає нову епоху у вивченні цього матеріалу¹.

Острів Пепаретос (сучасний Скопелос), до якого додамо сусідній острів Ікос (сучасний Алонніос), можуть бути прикладом досягнутих результатів. Спираючись на відомі літературні тексти та особливо завдяки новому розвитку місцевої археології, ми спробуємо пов'язати з цими двома островами численну амфорну серію, місце виробництва якої досі вважають невідомим, зробити атрибуцію, що базується на аналізах тіста глини.

У багатьох давніх текстах відзначається важливість виноградарства та розповсюдження вина² з Пепаретоса і в меншій мірі — з Скіатоса³ та Ікоса⁴. На користь культу Діоніса у Пепаретосі однаково свідчать численні літературні та нумізматичні пам'ятки.

Отже, немає нічого дивного в тому, що на цих островах Північних Спорад виробляли амфори для транспортування вина.

Три майстерні були відкриті у Пепаретосі (рис. 1,А), у місті, що зветься Стафілос, за 1,5 км в напрямку до моря, а також у глибині узбережжя заток

© І. ГАРЛАН, 1992